

**ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ОПАНУВАННЯ ТЕОРІЇ ТА
МЕТОДИКИ ВИХОВАННЯ**

**FORMATION REFLECTIVE COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY
SCHOOL TEACHERS DURING MASTERING THE THEORY AND METHODS
OF EDUCATION**

Резюме. У статті актуалізується проблема формування здатності майбутніх педагогів до самопізнання, розкриваються шляхи вироблення їх рефлексивної компетентності, наведено досвід організації рефлексивної діяльності студентів – майбутніх учителів початкових класів у процесі опанування теорії та методики виховання.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна компетентність, самопізнання, фахова підготовка вчителів початкових класів, теорія та методика виховання.

Резюме. В статье актуализируется проблема формирования способности будущих педагогов к самопознанию, раскрываются способы достижения их рефлексивной компетентности, предложен опыт организации рефлексивной деятельности студентов – будущих учителей начальных классов в процессе освоения теории и методики воспитания.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная компетентность, самопознание, подготовка будущих учителей к профессиональной деятельности, теория и методика воспитания.

N. Prytulyk

Summary. The article is updated the problem of formation of future teachers' ability to self-awareness, the ways of making their reflective competence are showed, students' experience- future primary school teachers in the process of mastering the theory and methods of education reflective work-is offered.

Key words: reflection, reflective competence, self-awareness, preparation of future teachers to the profession, theory and methods of education.

Key words: reflection, reflective competence, self-awareness, preparation of future teachers to the profession, theory and methods of education.

Гуманістична спрямованість і синергетичність парадигми сучасної освіти в Україні передбачає розгляд характеру відносин між учасниками навчально-виховного процесу як суб'єкт-суб'єктних. У зв'язку з цим сам процес набуває рис співробітництва, паритетного діалогу між учителем і учнем: учень є активним споживачем освітньої продукції, її змісту та якості, саме він робить запит на неї, а вчитель допомагає цей запит задовольнити. Важливою умовою такого підходу до організації освітнього процесу є свідоме ставлення учня до власного освітнього рівня, відповідальність перед собою за результати навчання, що, у свою чергу, видається можливим лише за умови здатності до рефлексії, самопізнання.

Рефлексія (від лат. reflexio – обернення назад, відображення) – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів [6]; розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, стосунків з іншими людьми й до інших людей, своїх завдань, призначення тощо [1, с. 569]; фундаментальна здатність свідомої істоти бути у відношенні до особистої свідомості, мислення, умов та способів здійснення життєдіяльності (С. Рубінштейн, Б. Ельконін) [9]. У соціальній психології поняття „рефлексія” розглядається також і як усвідомлення суб'єктом того, як його сприймають інші індивіди або суспільні угруповання.

Підґрунтя досліджень, присвячених рефлексії, лежить в колі наукових зацікавлень філософії (І. Кант, Дж. Локк, Г. Гегель), психології (А. Буземан, Г. Щедровицький, М. Громкова, С. Рубінштейн, В. Слободчиков та ін.). Класифікації рефлексії присвячено роботи А. Карпова, О. Новикова, М. Корнеловича, С. Степанова, І. Семенова, С. Кондратьєва, Б. Ковальова, Н. Уткіної, І. Ладенка та ін.

Важливу роль рефлексії в навчальному процесі підкреслювали Д. Боуд, Р. Кеог, Д. Уокер, Б. Ельконін, В. Давидов, А. Бізяєва, Г. Єрмакова та ін.

Останнім часом питанню забезпечення рефлексії в педагогічній практиці приділяється дедалі більше уваги науковців. Йому присвячені праці А. Найна, Я. Пономарьова, В. Кан-Калик, Н. Нікадрова, В. Сластьоніна, Г. Єрмакової, В. Маликова, П. Решетникова та ін.

С. Кашлєвим розроблена теорія рефлексивної практики в педагогічному процесі, в тому числі і для особистісного зростання педагога.

Педагогічна рефлексія – складний психологічний феномен, що виявляється у здатності вчителя вступати в активну дослідницьку позицію відносно власної діяльності і до себе як її суб'єкта за метою критичного аналізу, осмислення і оцінки її ефективності для розвитку особистості учня (А. Бізяєва); процес і результат фіксації суб'єктами (учасниками педагогічного процесу) стану свого розвитку, саморозвитку і причин цього (С. Кашлєв); процес самоідентифікації суб'єкта педагогічної взаємодії з педагогічною ситуацією, що склалася, з тим, що створює педагогічну ситуацію: учнями, педагогом, умовами розвитку учасників педагогічного процесу, середовищем, змістом, педагогічними технологіями (Л. Гимпель).

Як видно з наведених визначень педагогічної рефлексії, вчені тлумачать це поняття неоднозначно: у вузькому значенні вона охоплює лише рефлексивну діяльність педагога відносно власної діяльності, осмислення навчального процесу „очима учнів”, рівень ефективності їхнього сприймання та усвідомленості навчального матеріалу, в широкому – включає і спостереження за перебігом інших видів педагогічної взаємодії.

Потреба розвитку здатності до рефлексії в студента педагогічного ВНЗ зумовлена тим, що він: а) є суб'єктом (а не об'єктом) професійної освіти; б) повинен бути спроможним здійснювати педагогічну рефлексію в майбутній педагогічній діяльності; в) має бути здатний навчити учнів здійснювати рефлексивну діяльність у навчально-виховному процесі; г) повинен постійно займатися саморозвитком і самовихованням, аби відповідати еталонам учительської професії.

Результати анкетування вчителів початкових класів, яке було проведене нами на базі курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, свідчать, що лише чверть опитаних педагогів-практиків адекватно розуміють поняття „рефлексія” (навели відповідне тлумачення поняття і прийоми, оптимальні для реалізації цілі), 16 % опитаних навели правильне визначення поняття „рефлексія”, проте запропонували прийоми, які не сприяють рефлексивній діяльності; 41,6 % учителів ототожнюють поняття „рефлексія” з етапами уроку – початковим і підсумковим (як правило, саме на них, за даними спостережень і аналізів розробок уроків, наведених у фаховій пресі, у практиці роботи сучасної школи відбувається спеціально організована вчителем рефлексивна діяльність учнів). Це дозволяє констатувати факт недостатньої рефлексивної компетентності вчителів-практиків: поверхневий рівень усвідомлення вчителями сутності рефлексії, її ролі в навчально-виховному процесі, епізодичне володіння прийомами здійснення рефлексивної діяльності.

Крім того, за даними дослідження М. Прокоф'євої [11], високий рівень сформованості дослідницько-рефлексивної складової професійної готовності майбутніх учителів початкових класів до реалізації диференційованого підходу в навчанні молодших школярів було констатовано лише у 1/10 частини досліджуваних.

Наведені вище дослідні дані свідчать, що попри значну кількість уваги з боку науковців до питання рефлексії, методичні шляхи формування рефлексивної компетентності майбутніх педагогів потребують особливої уваги і детальнішої розробки.

Метою публікації є розкриття потенціалу педагогічної дисципліни „Теорія та методика виховання” для підвищення рефлексивної компетентності студентів педагогічних ВНЗ.

У психології (В. Слободчиков, Г. Цукерман) рефлексія вважається психічним новоутворенням молодшого шкільного віку, а студентський вік – сприятливим для її розвитку (С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, А. Абульханова). Особливістю формування рефлексивної здатності є те, що вона з'являється за умови схильності до роздумів над самим собою, спрямування спеціальної уваги на внутрішні процеси [6].

Спостереження за навчально-виховним процесом у ВНЗ свідчить, що викладачі, які піклуються про організацію рефлексії слухачів, здійснюють це, як правило, лише на початковому і заключному етапах навчальних занять. Цього недостатньо для забезпечення рефлексивного середовища в навчально-виховному процесі та вироблення рефлексивної компетентності в майбутніх педагогів – „професійної якості особистості, що дозволяє максимально ефективно здійснювати рефлексивні процеси, що забезпечує розвиток і саморозвиток, сприяє творчому підходу до професійної діяльності досягненню її максимальної ефективності і результативності” [14].

Крім того, цікавими виявилися результати організованого нами рефлексивного спостереження студентів за своїми відчуттями-реакціями на традиційну репліку, спрямовану на націлення слухачів на сприйняття навчального матеріалу: „Чого ви очікуєте від сьогоднішнього заняття?” У процесі анонімного опитування студентів було виявлено, що лише третина з них переживає передчуття приємного, цікавого, творчого заняття, яке буде створене спільними зусиллями з педагогом. Решта опитаних засвідчили, що в них виник страх перед невідомим (мотивація: „не знаємо, чого очікувати від викладача, що він замислив”, „будуть опитувати”). Таке негативне налаштування на заняття з його початку не сприяє забезпеченню творчої атмосфери. Відтак, результати спонукають до перегляду ініціувальних до рефлексії вербальних формулювань з точки зору їхнього впливу на підсвідомість слухачів.

У процесі викладання курсу „Теорія та методика виховання” для майбутніх учителів початкових класів у аудиторний час нами було організовано рефлексивну практику (елементи рефлексотренінгів на різних етапах практичних занять) з метою підвищення: а) ефективності опанування навчальної дисципліни, оскільки рефлексія допомагає маркувати значущість навчальної інформації, ув'язуючи її з особистісним досвідом, а також сприяє осмисленню діяльності, самостійним висновкам, проектуванню власної особистості, перетворенню знань; б) рефлексивної культури й компетентності майбутніх педагогічних кадрів, що уможливить розширення потенціалу їхньої професійної майстерності та особистісного зростання.

Ми поділяємо думку Г. Єрмакової [4] щодо педагогічних умов, необхідних для розвитку рефлексії: 1) спеціально організована рефлексивна діяльність педагога; 2) створення рефлексивного середовища (системи умов розвитку особистості, що розкриває можливості для самодослідження і самокорекції соціально-психологічних і професіональних ресурсів), яке уможливорює ініційовану педагогом роботу, спрямовану на професійне самопізнання і самовдосконалення студентів, екзистенційне переосмислення ними власного життєвого досвіду у зв'язку з отриманими на заняттях знаннями, використання його у професійних цілях; 3) активізація міжсуб'єктних стосунків між учасниками рефлексивної діяльності.

Вважаємо за доцільне додати, що педагог, що стимулює рефлексивну діяльність, і сам повинен бути здатним до неї: критично оцінювати власну діяльність, подаючи відповідний приклад студентам.

Також важливим для ефективної організації рефлексії вважаємо дотримання принципів *унікальності* (сприйняття кожної ситуації та особистості, процесів та умов як неповторних), *відкритості* (передбачає осмислену незавершеність професійної підготовки в соціокультурних просторах та контекстах, що виявляється у готовності викладача виявити власне Я, глибинну сутність власної особистості, а також виявити індивідуальність особистості кожного слухача та прийняти її як самоцінність), *надмірності* (студент має можливості розширювати власні особистісно-просторові межі), *варіативності* (можливість будувати освітнє середовище на основі власних потреб та відповідно до свого напрямку розвитку, що вимагає заперечення жорстко регламентованих, нав'язаних методів роботи), висунутих Т.Є. Гурою [2].

У процесі проведення рефлексотренінгів застосовувалися прийоми *ретроспективної* (виявлення і відтворення схем, засобів і процесів, що відбувалися в минулому), *інтроспективної* (контроль та корекція схем і засобів можливої майбутньої діяльності), *перспективної* (виявлення та корекція схем і засобів можливої майбутньої діяльності) рефлексії.

На заняттях була організована як індивідуальна, так і групова рефлексія. Індивідуальна рефлексивна діяльність включала такі нижче наведені компоненти:

- аналіз студентами власної діяльності та педагогічної взаємодії на занятті з точки зору її продуктивності та перспективності;
- аналіз, переосмислення студентами педагогічних ситуацій із власного життєвого досвіду із урахуванням отриманих у процесі навчання у ВНЗ наукових знань з теорії та методики виховання;
- прогнозування професійного особистісного образу;
- самоаналіз та виявлення рівня особистісного розвитку.

Прийоми групової рефлексії зарекомендували себе як корисні у досягненні таких педагогічних цілей:

- 1) усвідомлення студентами мети, завдань заняття;
- 2) самомотивація до опрацювання теми заняття;
- 3) проектування майбутнього заняття (добір методів, висловлення побажань студентами до форм і методів проведення заняття, складання алгоритму теми заняття).

У процесі організації рефлексивної діяльності кожне завдання (запитання) було оголошено студентам групи, роз'яснювалися способи і прийоми його виконання, за потреби, – наводилися приклади. Далі – відводився час на його виконання. Завершувалася робота обговоренням індивідуальних результатів, отриманих у процесі рефлексивної діяльності.

Наведемо приклади рефлексивних завдань за окремими темами (підтемами) навчальної дисципліни „Теорія та методика виховання”.

Тема „Сутність процесу виховання: виховні чинники”

* Проаналізуйте власне життя з точки зору виховних впливів на формування власної особистості: які чинники (і як саме) найбільше позначилися на вашому становленні?

Тема „Роль особистості вчителя у вихованні”

* Згадайте педагога, який оптимально вплинув на Ваше виховання. Замисліться над причинами вибору вами саме цього вчителя, проаналізуйте його професійні та особистісні якості.

* Уявіть себе педагогом у майбутньому. Розгляньте себе ніби зі сторони. Поспостерігайте за власним педагогічним стилем у різних ситуаціях спілкування зі

своїми майбутніми учнями. Спробуйте передбачити свої реакції на їхні витівки. Які професійні і особистісні риси такому Вам притаманні?

Тема: „Народні методи виховання”

* Які методи виховання застосовували до Вас Ваші батьки в дитинстві? Згадайте конкретні життєві ситуації і власну реакцію на вплив батьків. У яких випадках Вам більше хотілося підкоритися волі батьків, прислухатися до їхніх порад? А в яких – менше?

Тема: „Змістові напрями виховання: розумове виховання”

* Проаналізуйте і оцініть, який вид мислення у Вас розвинений найкраще? Над розвитком якого слід попрацювати? Які кроки цьому сприятимуть?

Тема: „Самовиховання”

* Складіть професіограму вчителя початкових класів. Серед визначених особистісних якостей, необхідних учителеві, визначте ті, які Вам властиві й ті, над формуванням і вдосконаленням яких слід попрацювати.

* Складіть анонімні взаємохарактеристики із порадами, на виховання яких якостей однокласникам варто, на Ваш погляд, звернути увагу.

Тема: „Роль сім'ї у вихованні дитини”

* Чи готові ви вже зараз бути прикладом для своїх вихованців (власних дітей)? Над формуванням яких особистісних рис Вам слід ще попрацювати? Які перші кроки в цьому напрямку Ви можете зробити. Подумки уявіть, як ви це робите.

Тема: „Колектив і особистість”

* На якій стадії розвитку, на Ваш погляд, знаходиться ваш студентський колектив? Обґрунтуйте думку.

* Чи комфортно Вам навчатися в цьому колективі? Яким має бути колектив, у якому Вам було б комфортно вчитися, творити, спілкуватися? Висловіть побажання своєму колективі задля його розвитку і особистісного комфорту членів колективу. Запропонуйте ідеї для традицій колективу, спільні справи.

Наприкінці кожного заняття проводився аналіз ступеня засвоєння навчального матеріалу, аналіз студентами власної діяльності на практичному занятті, оцінювання педагогічної взаємодії, самооцінювання.

Слід зазначити також, що обов'язковими умовами організації рефлексивної діяльності на заняттях був високий ступінь довіри, педагогічний такт і делікатність, повага до думок кожного учасника, збереження сакральності його досвіду, щирість і відкритість самого педагога.

З самого початку опанування курсу „Теорія та методика виховання” студенти (за бажанням) займалися самовихованням: ставили цілі (самопізнання), спостерігали за собою в процесі їх досягнення, здійснювали самоаналіз, результати якого фіксували (досвід детальніше розкрито джерелі [8]), що також вимагало високої здатності до рефлексії і, водночас, сприяло розвитку відповідних здібностей.

Отже, навчальний курс „Теорія та методика виховання” має досить високий потенціал для формування рефлексивної компетентності студентів. У межах кожної теми, присвяченої методичним аспектам роботи майбутнього вчителя над формуванням особистісних якостей учня (учнівського колективу), закладено можливість вдосконалити особистісні якості самого педагога у процесі апробації відповідних методичних шляхів, розвинути здатність спостерігати за своїми відчуттями (трансформацією) в цей момент „ніби зі сторони”.

Важливими залишаються питання вияву педагогічної творчості викладача в розробці й апробуванні прийомів та способів створення рефлексивного середовища на заняттях, визначення змістового потенціалу інших навчальних дисциплін для розвитку рефлексивної культури майбутніх учителів у процесі фахової підготовки.

Література:

1. Большой психологический словарь. – 4-е изд., расширенное / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : АСТ МОСКВА ; СПб. : Прайм-Еврознак, 2009. – 811 с.

2. Гура Т.Є. Рефлексивне середовище як чинник розвитку професійної компетентності практичних психологів у системі післядипломної освіти / Т.Є. Гура. // Соціальні технології = Социальные технологии . – 2008. – Вип.38 . – С. 127-132.

3. Емелина Н.В. Развитие педагогической рефлексии будущего учителя-музыканта / Н. В. Емелина // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 3 – Том II (Психолого-педагогические науки). – С.166-170.

4. Ермакова Г.Г. Педагогические условия развития профессиональной рефлексии педагога / Г.Н. Ермакова // Дис. на соиск. ученой степени канд. пед. наук по специальности 13.00.01 (общая педагогика). – Оренбург, 1999. – 153 с.
5. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса : Пособие для педагогов / С.С. Кашлев. – М. : Высшая школа, 2002. – 95 с.
6. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского ; Ред.-сост. Л.А. Карпенко. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 505 с.
7. Найн А.Я. Рефлексивное управление образовательным учреждением : теоретические основы : руководство / А.Я. Найн ; Урал. гос. акад. физ. культуры. - Шадринск : Исеть, 1999. – 327 с.
8. Притулик Н.В. Из досвіду залучення студентів-майбутніх педагогів до самовиховання у процесі опанування навчальної дисципліни „Теорія та методика виховання” / Н.В. Притулик. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 25 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; год. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ. – С. 225-230.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000 – 712 с.
10. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1988. – С. 235, 303.
11. Прокоф'єва М. Емпіричні дослідження дослідницько-рефлексивного компонента в структурі готовності майбутнього вчителя до реалізації диференційованого підходу в навчанні молодших школярів / М.Прокоф'єва // Нова педагогічна думка : наук.-метод. журн. – Рівне, 2014. – №2 . – 249 с.
12. Гимпель Л.П., кандидат пед. наук, доцент МГЛУ, г. Минск, Республика Беларусь „Педагогическая рефлексия в структуре профессиональной деятельности”. – Режим доступу до джерела : <http://www.openclass.ru/stories/147528>
13. Кашлев С.С. Организация рефлексивной деятельности участников процесса экологического образования / С.С. Кашлев // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Социально-экологические технологии. – Режим доступу до джерела :

<http://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-refleksivnoy-deyatelnosti-uchastnikov-protsessa-ekologicheskogo-obrazovaniya>

14. Лекции и практикум по психологии. Рефлексия. – Режим доступа до джерела : <http://www.vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology>